

УДК 94(47).08“1861/1917”

І. Г. Верховцева

“ПОРАДИВШИСЬ МІЖ СОБОЮ, ОДНОГОЛОСНО ПРИГОВОРИЛИ...”: ПРАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ СХОДІВ І СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА САМОВРЯДУВАННЯ СЕЛЯН В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Аналізується діяльність представницьких установ селянського самоврядування в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Попри те, що ними вирішувалися доленосні питання життя села, фіксація рішень сходів носила формальний характер і жодним чином не відображала хід обговорення питань порядку денного. У силу традицій мирського самоврядування рішення мало бути прийнято “одноголосно”, що і фіксувалося в письмовому тексті приговору. На думку авторки, це свідчило про вкрай суперечливий характер формування модерної правосвідомості селян та засад місцевого самоврядування у вказаний період.

Ключові слова: селянське самоврядування, Російська імперія, селянський схід.

Становлення місцевого самоврядування – важливого атрибуту демократичного суспільства, – пов’язане з традиціями місцевого управління країни та її соціокультурним поступом попередніми часами загалом.

Для багатьох сучасних країн Східної Європи, територія яких у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. була складовою імперії Романових, ці традиції пов’язані з запровадженням Великою реформою 1861 р. селянським самоврядуванням, покликаним підготувати народ до праці у всестанових установах місцевого самоврядування та сприяти модернізації місцевого управління й аграрного ладу в державі загалом [1; 2, с. 513-515]. Вивчення історії селянського самоврядування в Російській імперії того періоду сприятиме усвідомленню причин чималої кількості проблем розвитку місцевого самоврядування у вказаних країнах сьогодні. Особливо актуальним уявляється дослідження участі селян у діяльності їх представницьких установ (сільських і волосних сходів), оскільки відчуження населення від місцевої влади, індиферентне ставлення мешканців регіонів до праці установ місцевого самоврядування, які і сто років тому, становить не абияку проблему суспільно-політичного життя вказаних постсоціалістичних країн.

Діяльність селянських сходів публіцистами й науковцями другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вивчалася побіжно і фрагментарно, у контексті пошуків шляхів удосконалення місцевого управління в імперії [3-7]. Радянськими істориками питання розглядалося опосередковано, як правило, при дослідженні селянської общини, земельних відносин або протестного руху під час революції 1905 – 1907 рр. тощо [8-15]. Виключенням стала праця В. Краснової (1989 р.), у якій дослідниця на матеріалах низки російських губерній охарактеризувала “громадське управління” 1860 – 1880-х років на селі і вказала на ганебну практику сходів, пов’язану з нехтуванням процедурою їх проведення, колективним пияцтвом на них, підrobкою текстів приговорів сільськими посадовцями й писарями тощо [15, с.74,81,127,171,196]. Нині в Україні [16-27] та за кордоном [1;2;28-47], досліджуючи діяльність установ місцевого самоврядування в Російській імперії вказаними часами, історики звертають увагу на зневажливе ставлення селян до державних інституцій, низьку культуру “громадського управління” регіонами загалом. Натомість, за виключенням деяких істориків [19; 39;42;43], вчені практично не зосереджуються на питаннях процесуального характеру, пов’язаних з практикою сходів, причинах індиферентного ставлення селянського загалу до процедури проведення останніх, специфіки фіксації їх рішень. У позитивному ключі слід відзначити розвідки Д. Мухіна та О. Вронського. В публікації першого проаналізовано працю сходів Вологодщини і наголошено на локальному характері цієї діяльності [42, с.163-171], другим розглянуто діяльність сільського сегменту системи селянського самоврядування наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. [43, с.60-61]. Загалом в історичній літературі практика функціонування представницьких установ селян комплексно не відображена, не зроблено спробу узагальнення досвіду цієї діяльності у рамках Російської імперії в контексті розгортання модернізаційних процесів у ній в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Власне, це й зумовило наше звернення до проблеми. У даній розвідці спробуємо привернути увагу дослідників до специфіки фіксації приговорів сходів та пересічної практики проведення останніх й довести, що це було системним явищем, пов’язаним з вкрай суперечливими процесами становлення місцевого самоврядування в Російській імперії вказаними часами.

Перші спроби раціоналізації місцевого управління в імперії Романових мали місце у ХVІІІ ст., проте більш-менш цілісні проекти реформування сільської Росії окреслилися у 1830 – 1840-і рр. і були пов’язані з іменами М. Сперанського, П. Кисельова, А. Заблоцького-Десятовського, братів Мілютиних, К. Кавеліна, В. Берві (Флеровського) тощо. Майбутні зміни мали охопити управління селом у комплексі заходів з оновлення усього аграрного ладу та соціально-політичного життя імперії. До ідейної бази вказаних проектів належала низка положень, джерелом яких став досвід реформування країн світу у минулому, зокрема, розробка більш ефективних практик адміністрування та оподаткування населення з інноваційними для ХІХ ст. ідеями, приміром, статистичного обстеження місцевостей задля встановлення прибутковості землі як основи модернізованої системи фіску, тощо. Захоплювалися реформатори першої половини ХІХ ст. працями А. де Токвіля, котрий протиставляв місцеве самоврядування державній автocratії, пропагував ідеї “децентралізації” країн, а також ідеями “народолюбства” та “аграрного романтизму”, висловленими німецькими вченими Штейном, Рілем [46, с.254-255]. Слід зауважити, що загалом європейська суспільно-

політична думка тими часами сама перебувала у стадії “продукування” проектів оновлення державного устрою, місцевого управління, інтеграції традиційних суспільств до оновленої системи адміністрування, при цьому деякі з європейських діячів цікавилися і російською селянською общиною. Зокрема, на початку 1840-х рр. Росію відвідав прусський барон Август фон Гакстгаузен, який не тільки вивчав цей традиційний інститут, але й вважав, що досвід життя общинників варто врахувати при виробленні стратегії реформування соціального ладу у тогочасних західноєвропейських реаліях. Також на погляди російських реформаторів, крім “книжних” новацій, вплинули реальні події у країнах Заходу, зокрема – революції 1848 р. з їх жорсткими формами соціального протистояння. Не дивно, що протягом 1850-х рр. серед російських реформаторів побільшало прибічників використання общини як бази майбутніх соціальних й аграрно-економічних новацій в імперії, тим паче, що на той час російській істеблішмент вже мав “власний” досвід, за висловом І. Хрестофорова, “використання общини” у реалізації заходів з модернізації управління селом, оновленні системи фіску тощо [41, с.148]. Йдеться про реформу державного села П. Кисельова (1837–1841 рр.) [48, с. 409,453; 49, с.268]. Наприкінці 1850-х рр. у середовищі російської бюрократії оформилися два альтернативні підходи до вирішення селянського питання: так званий, “общинно-державницький” з його ключовими положеннями щодо адміністративно-судової автономії селянської общини й общинної форми власності на землю, та “ліберально-етатистський”, прибічники якого орієнтувалися на досвід правового реформування інститутів традиційного суспільства, напрацьований у країнах Європи. В дискусіях і суперечках народжувався компромісний варіант, що містив елементи обох підходів, натомість в умовах жорсткої фінансової кризи після поразки у Кримській війні домінуючою, наголошує Н. Дунаєва, усе ж виявилася “общинно-державницька” парадигма реформування села [49, с.203-207], яка, по суті, передбачала легалізацію традиційного селянського інституту – “миру”.

Узявши курс на модернізацію сільського та усього соціально-політичного ладу, держава прагнула вирішення багатьох складних завдань: селяни не тільки залучалися до оновлення села, їх станові установи самоврядування, маючи “святий” обов’язок виконувати фіскальні функції, ще й самі фінансували свої потреби та надавали соціальну підтримку тим, хто її потребував. Створена реформою 1861 р. своєрідна система “сільського парламентаризму” (сільські та волосні сходи, волосні правління, волосні суди), поєднувала у єдиний механізм і представницькі структури установ самоврядування селян (сходи), і низові ланки апарату управління імперією – волосних старшин та підлеглих їм старост, які, по суті, представляли собою селянську бюрократію. У такий спосіб було реалізовано досить радикальний захід, замислений “архітекторами” Великої реформи: до системи управління країною долучено “селянську ланку”. Інтеграцією ж “миру” до селянського самоврядування, на погляд деяких дослідників, по суті, було легітимізовано історичні форми самоврядування в селянській общині [24, с.19-20; 51, с. 7]. Слід взяти до уваги: ця “селянська ланка” управляла “критичною масою” населення імперії, адже селянство на момент запровадження вказаних новацій становило близько 90% мешканців держави Романових. Уклад сільського життя, регулювання відносин всередині “миру” та й сама “особа” пересічного селянина, його ментальність, світосприйняття для кабінетних реформаторів під час вироблення положень селянської реформи 1861 р. були таємницею. Лише з початком її реалізації російський істеблішмент і науковці приступили до системного вивчення села. Імпульс цьому дали перші “провали” політики його штурмової модернізації: наприкінці 1860-х рр. міністерство внутрішніх справ Росії, стурбоване різким падінням економічних показників в імперії та по результатам проведення перших ревізій волосних установ констатувало “занепад аграрного ладу” в країні у цілому, що загрожувало її господарською і соціальною дестабілізацією, адже державна скарбниця наповнювалася саме селянськими податками (привілейовані стани їх не сплачували) [22, с. 48-49]. Парадоксально, але і протягом наступних 55 років після початку Великих реформ архаїчний традиційний інститут – селянська община, – залишався складовою різноманітних проектів модернізації країни: як і дореформеними часами, у посткріпосницьку добу та на початку ХХ ст. “мир”, цей атрибут середньовіччя, притягував до себе увагу О. Герцена, М. Чернишевського, К. Кавеліна, М. Бакуніна, П. Кропоткіна, К. Победоносцева та інших діячів, у багатьох проектах народників, соціалістів, лібералів фігурували саме селянський “мир” та селянське самоврядування, пов’язані з багатовіковим попереднім історичним досвідом “мирського” життя. Навіть на початку ХХ ст., коли в середовищі російського істеблішменту розпочалася інтенсивна розробка проектів аграрної модернізації країни, за свідченням В. Гурка, на боці селянської общини були симпатії чималої кількості представників вищої бюрократії: частина “крайніх правих” створила з неї не менший “фетиш”, аніж це зробили “революційно народницькі течії” (приміром, соціал-революціонери, які розглядали “мир” як базову структуру місцевого управління у рамках майбутнього соціалістичного ладу) [52, с.104-105; 53, с.159]. Безумовно, крім “охоронницьких” прагнень захисників самодержавства, це було пов’язано з природним бажанням російської еліти осмислити, по суті, у національних категоріях мультикультурний російський соціум, що став на шлях модернізації, адже протиставити західноєвропейським інститутам, покликаним залучити народ до оновленої системи управління країнами, відповідні структури в державі Романових, крім общини, можливості не було.

Використання у ході модернізації традиції “мирського життя” саме по собі є вкрай суперечливим, проте в аспекті практичної соціальної діяльності на селі це, зокрема, означало, що замість створення нових структур та збільшення штату чиновників відтепер селяни “отримали право” надавати допомогу односельцям засобами розвитку “громадського управління”, виконували фіскальні функції тощо. Кілька пореформених десятиліть інтересам держави слугували і селянська кругова порука у сплаті податків та виконанні повинностей на користь держави й земства; і продовольча та трудова допомога інвалідам, невиліковно хворим, самотнім літнім селянам, сиротам, удовам, родинам мобілізованих тощо, яку надавав “мир”; і стягування власне “мирського податку”, який витрачався на улаштування богоділень, оплату праці

вчителів й перебування селян в медичних закладах, зведення шкіл, лікарень тощо. Отже, пореформними роками, по суті, не село користувалося допомогою держави, а держава використовувала село: засобами селянського самоврядування, яке у відправленні своїх соціальних функцій застосовувало потужні традиції селянської самопомочі, рятувалася імперія, відбудовувалося її господарство, забезпечувалися умови для подальшої політики реформ. Натомість “самозабезпечення” “миру” консервувало, зцементувало його як самодостатнє явище, сприяло тому, що в умовах модернізації селянство існувало “станом у собі”, локальним світом, який протистояв “панському”, чиновницькому, міському. Подібна політика влади щодо селянства не сприяла “відкриттю” цього селянського світу, інтеграції і соціальній співпраці селян з іншими станами, і, по суті, мінімізувала реформаторські зусилля епохи Великих реформ. Зважаючи на те, що у цілому ментальність селян характеризувалася антиетатистськими настроями, залучення “миру” до загальноімперської системи управління країною вносило певний елемент деструкції, адже, як констатують фахівці, загалом селянство було “незручним” для держави класом, у ньому століттями накопичувалися, міцніли “антидержавні, анархістські за своїм загальним смислом прагнення” [30, с.34].

Найбільш суперечливим у використанні традицій попередньої епохи було те, що з узаконенням мирських сходок, які відтепер жили у форматі сільських і волосних сходів, постала необхідність запровадити справочинну документацію й письмово фіксувати ті зобов'язання, які покладалися на “колективного селянина” (“мирське общество”) при укладанні уставних грамот з поміщиками, визначенні відробіток і платні за користування наділами, виконанні селянами повинностей, адже “мир” виступав у якості гаранта реалізації усіх зобов'язань селянина. Натомість цей “колективний селянин” був безграмотним. Та й попередніми часами усі питання “на миру” вирішувалися усно. Також у селян існувала традиція рішення вважати таким, що прийнято сходом, тільки за умов, якщо воно приймалося одностайно. Посткріпосними часами рішення на сходах приймаються саме за таким “стандартом”. Коли схід досягав згоди і меншість приймала вибір більшості, селяни говорили: “присогласили”. Після цього приговори заносилися писарями у спеціальні книги, що представляли собою зброшуровані бланки, на яких у типографський спосіб було позначено основні структурні складові тексту приговору у вигляді такої собі таблиці, в колонки якої вписувалися дата проведення сходу, “зміст приговору від слова до слова”, пояснення [54]. Усі бурхливі дискусії, словесні перебранки, іноді навіть використання “кулачного права”, у книзі приговорів “охоплювалися” стандартною фразою: “порадившись між собою, одноголосно приговорили...” [55, ар.13в]. Перевірити, проконтролювати “законність” приговору (під цим розумілося відповідність рішення тому колу питань, які, згідно “Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності”, міг розглядати схід) мав мирський посередник, а з 1889 р. – земський дільничий начальник [56, ар. 24]. Пересічно робилося у канцелярський, бюрократичний спосіб після сходу. Відповідно, усе, висловлене під час сходу, залишалося без фіксації і підтвердження, а це створювало ґрунт для підлогів, фальсифікацій приговорів, зловживань старост, страшин, писарів, що, власне, у масовому порядку і спостерігалось пореформними часами.

Особливо кричущою формальністю процедури проведення сходів виявлялася під час контролю останніх за фінансовою діяльністю селянських посадовців: формалізм та підлоги, розтрата мирських коштів стали пересічним явищем того часу. В. Безобразов 1863 р., працюючи мирським посередником, спостерігав, як схід здійснював “учет” волосного керівництва, а по суті – перевіряв, як старшина розпорядився мирськими коштами: “в книге накладных расходов у писаря “секретные расходы”, волостной старшина отзывается, что без этих секретных расходов он решительно обойтись не может” [3, с.396]. Наприкінці 1860-х рр. міністерство внутрішніх справ констатувало: “весь селянський мир з десятками мільйонів душ” відданий “на свавілля п'яниць-писарів та кулаків-старшин”, поставлений у таке становище, в якому він “розбещився і зруйнувався вщент”; “місце поміщика заступила община, особистість селян ... підкорена самовладддю миру”, з'явилися “прикмети гніту мирської волі”: несправедливі вироки сільських сходів про виселення односельців до Сибіру, пороби з тих, хто пішов у заробітчані в інші місцевості, неспіврозмірний робочим силам родини розподіл землі та повинностей, а у деяких випадках – повне позбавлення землі декого з селян, хоча вони і мешкали тут й виконували усі повинності. Болючою проблемою села стали несправедливі рішення сходів щодо родинних розділів майна, які не регулювалися жодними правовими положеннями, окрім “волі сходу”: справи, як правило, вирішувалися через “виставлення сходу вина”, інколи обома сторонами, які “розділялися”, а наслідком несправедливих рішень було зубожіння цілих родин, збільшення кількості “неспроможних” домогосподарів, посилення соціальної напруги і соціального протистояння всередині миру, через “кругову поруку” – до підриву виробничих сил усього села. Урядові ж установи, згідно селянського законодавства 1861 р., були позбавлені права впливати на вироки сільських сходів [20, с.110-112; 22, с.48-49]. Один з “архітекторів” селянської реформи Ю. Ф. Самарін визнавав, що реаліями 1860-х рр. стали “удаваність та недійсність селянського самоврядування, деспотизм селянських сходок, палки волосних старшин і старост” [4, с.510].

Наприкінці 1870-х – початку 1880-х рр. під час ревізії сенаторами селянських установ стан справ з селянським самоврядуванням було визнано “незадовільним”, а серед причин цього, як вказувалося у звітах, – “умалення значення сходів” і безграмотність питомої ваги селян, свавілля старшин і старост, які нав'язували свою волю сходам [5, с.5-6; 21, с.62]. Земські діячі, публіцисти, місцеві чиновники посткріпосницької епохи повідомляли: “схід у нас дикий, не розвинутий”, “у виборній потрапляють найбільш небажані елементи”, “бразди правління тримає ... спритний та енергійний страшина. Він на папірець випише імена своїх друзів та, з'явившись на вибори, починає вигукувати їх або велить вигукувати ... одному зі своїх клеветів. Друзі його кричать “хорош”, схід мовчить або теж вигукує “хорош”. Проходять ... усі старости... – забезпечив собі старшина обрання на нове триріччя, а друзі його – різні пільги та взагалі підтримку старшини”. Зазначалося, що у підсумку такими виборами “відкривався шлях” мироїдам, які

“розорjali народ” [57, с.74,77,78]. На початку ХХ ст., під час революційних подій 1905–1907 рр., розгорнувся селянський “приговорний рух”. У текстах приговорів, що були адресовані Державній думі, високопосадовцям у рамках загального соціального протесту, чи не уперше було “намальовано” картину системних зловживань очільників установ селянського самоврядування, що стало можливим завдяки маніпуляціям рішеннями сходів: підкупи селян-виборщиків, розкрадання “мирських” грошей, тиск на учасників сільських й волосних сходів з метою примусити їх прийняти приговори-рішення в інтересах членів волосних правлінь або заможних односельців, приміром, про підвищення платні волосному старшині, передачу в оренду за мізерні кошти громадської власності тощо [23, с.17-18]. Зрозуміло, за таких обставин формування модерної правосвідомості селян було не можливим.

Шукаючи відповідь на запитання про коріння цього явища, слід звернутися до дискусій, що точилися у Редакційних комісіях в 1859–1860 рр. при обговоренні дворянством положень селянської реформи (результати цих обговорень були ураховані урядовцями при виробленні остаточного формату реформи 1861 р.). Тоді наголошувалося на необхідності забезпечити селянство від панського свавілля та надмірної опіки з боку бюрократії, наслідком чого стало запровадження такого собі “колективного селянина” – “громадського управління” селом: поміщики і держава мали мати справу не з окремими індивідуумами, а з селянськими колективами, які круговою порукою відповідали за виконання повинностей, сплату викупних платежів та казенних і земських податків [48, с.627,922]. При цьому деякі тверезо мислячі представники місцевого істеблшменту пророкували, що безграмотність селян може спровокувати свавілля писарів і очільників селянських установ, натомість переважив безпідставний оптимізм і упевненість у тому, що в подальшому становище зміниться на краще: рівень грамотності селян підвищиться, вони поступово опанують “техніку” демократичного прийняття рішень на сходах [48, с.348,355,457,563, 627,922,497]. Цікаво, але у “Загальному положенні про селян” 1861 р. навіть була прописана справжня інструкція сходам, як виносити демократичні рішення, щоправда, досить суперечливого характеру: у ст. 56 вказувалося, що “голоси” на сході “збираються ... або розділенням сходу на дві сторони та підрахунком голосів, що на кожній стороні стоять, або у *інший спосіб, за існуючим у кожній громаді звичаєм*” (виділено нами – І. В.) [58, с.49]. Проте не так сталося, як гадалося: з кінця 1880-х рр., в умовах реакції після царевбивства 1881 р., мав місце певний ренесанс “становості”, консерватизм селянства – “опори” самодержавного режиму використовується владою як противага ліберальним і революційним тенденціям в суспільному житті. У рамках цієї політики на початку 1890-х рр. селянам заборонено виділяти наділи з общинної земельної власності, а повноваження сходів у рамках “громадського управління” селом збільшено (відтепер вони охоплювали майже усі доленосні питання життя селянина) [43, с.61; 59, с.14-15], натомість відчутного піднесення рівня грамотності на селі не спостерігалося (про початок реалізації програми загального початкового навчання в імперії буде оголошено лише 1908 року, в умовах радикального наступу держави на селянську общину і чергової зміни парадигми вирішення селянського питання). Під час селянських виступів 1902–1904 років та у революційні 1905–1907 рр. “мир” став основою самоорганізації селян і проявив свою антиетатистську природу. Сільські сходи революціонізувалися, у рамках “миру” спостерігалося згуртування селянства, посилилася його соціальна солідарність. Приборкання селянської активності у 1906–1907 рр. супроводжувалося каральними акціями щодо учасників пограбувань поміщицьких маєтків, не поодинокими були випадки, коли жандармські очільники та місцеві управлінці вимагали сходи приймати рішення про виселення з села учасників сільських бунтів або коли на сходах селян примушували стати на коліна і принести покаяння, а потім починалися фізичні тортури [24, с.20-23; 60, с.143-145, 182-184]. Зрозуміло, це аж ніяк не вчило селян демократичним процедурам прийняття рішень на сходах, на що розраховували “батьки” селянської реформи 1861 р., плануючи “ввести” селян до земства й та інших представницьких установ в державі.

Селянська квазидемократія чималою мірою зумовила внутрішню слабкість і підштовхувала до фатального фіналу держава Романових на початку 1917 р.: “право сильного” (чи за посадовою, чи за фізичною ознакою) у реальній практиці селянських сходів кризовими часами першої світової війни, коли вижити стало можливим лише завдяки самопомочі всередині селянських громад, з падінням авторитету монархії надало “підстави” протиставити державним структурам силу селянських колективів – “мирську силу”, а перетворення представницьких установ селянства в умовах приборкання революції 1905–1907 рр. на майданчики для масових покарань нанесло непоправного удару по правосвідомості селян, що перебувала у зародковому стані. Отже, залучення селянства до “громадського управління” селом не стало народною школою демократичного управління місцевостями, скоріше сприяло встановленню у подальшому на “одній шостій земного суходолу” тоталітарного більшовицького режиму з його компартійно забарвленою квазидемократією та на кілька десятиріч віддалило формування правового режиму діяльності установ народного представництва, місцевого самоврядування у країнах постсоціалістичного простору.

Джерела та література

1. Захарова Л. Г. Великие реформы 1860 – 1870-х годов: поворотный пункт российской истории? [Електронний ресурс] / Л. Г. Захарова // Отечественная история. – 2005. – № 4. – Режим доступу: <http://krotov.info/history/19/1860/zaharova.htm>
2. Христофоров И. А. Судьба реформы: русское крестьянство в правительственной политике и общественном мнении конца 1860-х – начала 1880-х гг. / И. А. Христофоров // Петр Алексеевич Зайончковский. Сб. ст. и воспомин. к столетию историка [сост. Л. Г. Захарова, С. В. Мироненко, Т. Эммонс]. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 513–530.
3. Безобразов В. П. 1863. Мысли о действующих местных учреждениях и о будущем их устройстве / В. П. Безобразов // Государство и общество: Управление, самоуправление и судебная власть: Статьи В. П. Безобразова. – СПб.: тип. В. Безобразова и К°, 1882. – С. 377–408.
4. Самарин Ю. Ф. Крестьянское самоуправление, чиновничество и искомое третье / Ю. Ф. Самарин // Сочинения Ю. Ф. Самарина: в 12 т. – Т. 4: Крестьянское дело с июня 1859 по апрель 1864 года. – М., 1911. – С. 491–516.

5. Преображенский Ф. А. Вопросы крестьянского самоуправления: Сельские учреждения и должностные лица / Ф. А. Преображенский. – М.: Унив. тип., 1893. – 87 с.
6. Васильев А. Крестьянские указы Самарской губернии / А. Васильев, В. Кудрявцев. – Самара, 1906. – 88 с.
7. Чарушин А. А. Крестьянские сходы в бытовом их освещении / А. А. Чарушин. – Архангельск: губ. тип., 1911. – 16 с.
8. Першин П. Крестьянство в революции 1905 г. / П. Першин // Вопросы истории. – 1946. – № 11–12. – С. 12–30.
9. Бондаревский А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А. В. Бондаревський. – К.: вид. АН УРСР, 1961. – 121 с.
10. Нильве А. И. Приговоры и указы крестьян во II Государственную думу / А. И. Нильве // История СССР. – 1975. – № 5. – С. 99–110.
11. Демочкин Н. Н. Революционное творчество народных масс в революции 1905–1907 гг. / Н. Н. Демочкин // История СССР. – 1980. – № 1. – С. 45–61.
12. Алексейченко Г. А. Приговоры сельских сходов как источник по истории крестьянской общины в России второй половины XIX века (по материалам Тверской губернии) / Г. А. Алексейченко // История СССР. – 1981. – № 6. – С. 116–125.
13. Михайлова В. И. Указы и приговоры сельских сходов Первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний): дис. ... канд. ист. н.: 07.00.01 / Вера Ивановна Михайлова. – Днепропетровск, 1976. – 192 с.
14. Буховец О. Г. “Приговорное” движение крестьян в 1905–1907 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. н.: 07.00.02 / Олег Григорьевич Буховец; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1984. – 22 с.
15. Краснова В. Б. Крестьянское общественное управление в России в 60 – 80-е гг. XIX в. (по материалам Центрально-промышленного района): дис. ... канд. ист. н.: 07.00.02 / Вера Борисовна Краснова. – М., 1989. – 217 с.
16. Топка Р. В. Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до I Державної Думи: джерелознавчо-методологічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. н.: 07.00.06 / Роман Васильович Топка; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.
17. Реєнт О. П. Соціальне життя села в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. П. Реєнт // Історія українського селянства: нариси: в 2 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 367–379.
18. Петровська Н. В. Сільське самоврядування на землях Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. н.: 12.00.01 / Наталія Володимирівна Петровська; Нац. ун-т “Одес. юрид. акад.”. – Одеса, 2009. – 20 с.
19. Верховцева І. Г. Наративні джерела про селянське самоврядування другої половини XIX ст. / І. Г. Верховцева // Інтелекція і влада: Громадсько-політичний зб. – Вип. 28. – Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2013. – С. 153–158.
20. Верховцева І. Г. Становлення селянського самоврядування в Росії (за матеріалами ревізії волосних правлень у 1863 р. В. П. Мещерським) / І. Г. Верховцева // Інтелекція і влада: збірн. наук. праць. – Серія: Історія. – Вип. 29. – Одеса: Астропринт, 2013. – С. 109–118.
21. Верховцева І. Г. Двадцять років селянського самоврядування в Україні: експедиція 1880 р. О. Половцова Київщиною / І. Г. Верховцева // Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції “Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД” (29–30 жовтня 2013 р.): збірн. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Ч. 1. – С. 61–63.
22. Верховцева І. Г. Деспотизм поміщика замінений деспотизмом общини: П. О. Валуєв про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування / І. Г. Верховцева // Гілея: науковий вісник: збірн. наук. праць. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 76 (№ 9). – С. 48–50.
23. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в Російській імперії в умовах революції 1905–1907 рр.: приговорний рух / І. Г. Верховцева // Чорноморський літопис: наук. журнал. – Миколаїв, 2014. – Вип. 10. – С. 12–20.
24. Verkhovtseva I. G. Peasant self-government in the Russian Empire: community traditions under the terms of modernization (second half of XIX – beginning of XX centuries) / I. G. Verkhovtseva // International Journal of Economics and Society. – Tennessee (Memphis), 2015. – Vol. 1. – P. 18–24.
25. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування versus селянська бюрократія: до питання модернізації аграрного ладу в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Г. Верховцева // Гуржіївські історичні читання: збірн. наук. праць. – Вип. 10. – Черкаси: вид. Чабаненко Ю. А., 2015. – С. 213–217.
26. Ковальова Н. А. Проблема “селянської революції” у діяльності I Державної Думи Російської імперії (1906 р.) / Н. А. Ковальова // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали десятих наук. читань, присвяч. пам’яті Д. П. Пойди: збірн. наук. праць. – Дніпропетровськ: ПФ “Стандарт-Сервіс”, 2014. – С. 86–95.
27. Ковальова Н. А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. “Аграрна революція” в Україні 1902 – 1922 рр. / Н. А. Ковальова [Текст]: монографія. – Дніпропетровськ: ЛІРА, 2016. – 368 с.
28. Сенчакова Л. Т. Приговоры и указы российского крестьянства. 1905 – 1907 гг. / Л. Т. Сенчакова. – М.: Ин-т ист. РАН, 1994. – 206 с.
29. Буховец О. Г. Ментальность и социальное поведение крестьян / О. Г. Буховец // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.): материалы межд. конф. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 184–193.
30. Данилова Л. В. Крестьянская ментальность и община / Л. В. Данилова, В. П. Данилов // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.): Материалы международной конференции. Москва. – М., 1996. – С. 22–39.
31. Никитина Н. П. Селенные и сельские сходы Северо-Запада в пореформенное время (по материалам приговорам сельских обществ Псковской и Новгородской губерний) / Н. П. Никитина // Псков. Научно-практический, историко-краеведческий журнал. – Псков: ПГПИ, 1999. – № 11. – С. 91–97.
32. Предисловие // Приговоры и указы крестьян Центральной России. 1905 – 1907 гг. / под ред. В. П. Данилова, А. П. Корелина. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 3–24.
33. Вронский О. Г. Государственная власть России и крестьянская община. Рубеж XIX–XX вв. – 1917 г. (по материалам губерний земледельческого центра страны): дис. ... д-ра ист. н.: 07.00.02 / Олег Генрихович Вронский. – М., 2001. – 552 с.
34. Якимова И. А. Сельский сход в системе крестьянского самоуправления на Алтае во второй половине XIX в. / И. А. Якимова // III Научные чтения памяти Ю. С. Булыгина: Сб. науч. трудов [под ред. Ю. М. Гончарова, В. Н. Владимировой]. – Барнаул: “Аз Бука”, 2005. – С. 136–141.
35. Зайцева А. А. Культура общественного управления в русском провинциальном городе на рубеже XIX – XX вв. (по материалам Московской губернии) / А. А. Зайцева // Петр Алексеевич Зайончковский. Сб. стат. и воспомин. к столетию историка [сост. Л. Г. Захарова, С. В. Мироненко, Т. Эммонс]. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 608–619.
36. Виноградов М. А. Крестьянское самоуправление в России 1889–1914 гг. (по материалам Московской губернии): автореф. ... канд. ист. н.: 07.00.02 / М. А. Виноградов; Моск. пед. гос. ун-т. – Москва, 2009. – 23 с.

37. Беляев Е. В. Учреждение и деятельность крестьянского самоуправления в 1861 – 1889 гг.: по материалам Рязанской и Тамбовской губерний: автореф. дис. ... канд. ист. н.: 07.00.02 / Евгений Владимирович Беляев. – Липецк, 2009. – 26 с.
38. Безгин В. Б. Земельный вопрос в крестьянских приговорах и наказах Государственной Думе (1905–1907 гг.) / В. Б. Безгин // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сб. ст. – Коломна: МГОСГИ, 2011. – С. 115–119.
39. Безгин В. Б. Сельское общественное управление и его представители в оценке русских крестьян (вторая половина XIX – начало XX века) [Электронный ресурс] / В. Б. Безгин. – Режим доступа: http://e-notabene.ru/lr/article_514.html
40. Сулоев И. Н. “Приговорное движение” в Костромской губернии в 1905 – первой половине 1906 гг. / И. Н. Сулоев // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. – 2011. – Вып. № 1. – Т. 17. – С. 79–82.
41. Христофоров И. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830 – 1890-е гг.) / И. А. Христофоров. – М.: Собрание, 2011. – 368 с.
42. Мухин Д. А. Практика проведения сходов крестьянами Вологодской губернии в конце XIX – начале XX в. / Д. А. Мухин // Антропологический форум. – 2012. – № 17. – С. 155–174.
43. Вронский О. Г. Роль схода в системе общинного крестьянского управления пореформенной эпохи (вторая половина XIX – начало XX вв.) / О. Г. Вронский // Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2012. – Вып. № 1. – С. 58–62.
44. Шевченко Е. В. Общественно-политическое сознание российского крестьянства начала XX века: по материалам наказов и приговоров 1905 – 1907 гг.: дис. ... канд. ист. н.: 07.00.02 / Елена Викторовна Шевченко. – Барнаул, 2012. – 278 с.
45. Шишкарева Т. Н. Крестьянское общественное управление в 1861 – 1900 гг. (на материалах Курской губернии): автореф. дис. ... канд. ист. н.: 07.00.02 / Татьяна Николаевна Шишкарева. – Белгород, 2013. – 27 с.
46. Христофоров И. А. Правительственная политика и “крестьянский вопрос” до и после отмены крепостного права (1830-е – начало 1890-х гг. XIX в.): дис. ... д-ра ист. н.: 07.00.02 / Игорь Анатольевич Христофоров. – М., 2013. – 641 с.
47. Попов С. А. Система крестьянского самоуправления в Вологодской губернии (вторая половина XIX – начало XX вв.): дис. ... канд. ист. н.: 07.00.02 / Попов Сергей Александрович. – Чебоксары, 2014. – 266 с.
48. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II: Материалы для истории освобождения крестьян. По официальным источникам составил А. Скребицкий / А. Скребицкий: в 4 т. – Т. 1. Губернские комитеты и их депутаты и Редакционные комиссии в крестьянском деле [Введение. Отдел юридический. Отдел административный]. – Бонн-на-Рейне: тип. Ф. Крюгера, 1862. – 968 с.
49. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
50. Дунаева Н. В. Между сословной и гражданской свободой: эволюция правосубъектности свободных сельских обывателей Российской империи / Н. В. Дунаева [Текст]: монография. – СПб.: СЗАГС, 2010. – 472 с.
51. Скрыбин И. В. Крестьянская поземельная община “оскудевающего центра” России в контексте модернизационных процессов второй половины XIX – начала XX в. (на примере Тульской губернии) / И. В. Скрыбин. – М.: РПА Минюста Рос., 2012. – 180 с.
52. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування та “мир”: до питання модернізації аграрного ладу в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Г. Верховцева // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси. Матеріали V всеукр. наук. конф., м. Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р.: у 5 ч. – Дніпропетровськ, 2015. – Ч. 5. – С. 103–106.
53. Гурко В. И. Черты и силуэты прошлого. Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника / В. И. Гурко. – М.: Литературное обозрение, 2000. – 810 с.
54. ДАЧО. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 5.
55. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 3.
56. Державний архів Харківської області. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 353.
57. Демерт Н. Новая воля (Из записок служившего когда-то по крестьянскому делу) / Н. Демерт // Отечественные записки. – 1869. – Т. 186. – С. 211–256.
58. Общее положение о крестьянах // Российское законодательство X – XX веков: в 9 т. – Т. 7. Документы крестьянской реформы. – М.: Юрид. лит., 1989. – С. 37–105.
59. Положения о сельском состоянии. Книга первая. Общее положение о крестьянах // Свод законов Российской империи. Том девятый. Особое приложение. Положение о сельском состоянии. Изд. 1902 г. – СПб.: гос. тип., 1902. – С. 1–108.
60. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905 – 1906 гг. / И. Г. Дроздов. – М. – Л.: Госиздат, 1925. – 189 с.

Verkhovtseva I. G. “After consulting among themselves, unanimously condemned ...”: practice of holding gatherings and formation of authorities and legal awareness of peasants in the Russian Empire (second half of XIX – early XX century.).

The article deals with the activity of representative bodies of peasants’ self-government in the Russian Empire in the second half of XIX – early XX century. Despite the fact that they have solved the fateful questions of village life, the fixation of gatherings’ solutions had formal character and did not reflect the discussion of the agenda items. By virtue of tradition secular authorities, the decision should have been made “unanimously”, which was recorded in the written text of the sentence. According to the author, this showed the extremely controversial nature of the formation of the modern legal consciousness of the peasantry and local government framework in the given period.

Key words: peasant self-government, the Russian Empire, peasants gathering.

Верховцева І. Г. “Посоветавшись между собою, единогласно приговорили...”: практика проведення сходів і становлення правосознання і самоуправління селян в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX в.).

Аналізується діяльність представельських органів селянського самоуправління в Російській імперії другої половини XIX – початку XX в. Вопреки тому, що ими вирішувалися судьбоносні питання життя села, фіксація рішень сходів носила формальний характер і ні коим образом не відображала ход обговорення питань повестки дня. В силу традицій мирського самоуправління рішення повинно було бути прийнято “єдиногласно”, що і фіксувалося в письмовому тексті приговору. По мнению автора, це свідествовало о крайнє протиріччю характере формування модерного правосознання селянства і основ місцевого самоуправління в указаний період.

Ключевые слова: селянське самоуправління, Російська імперія, селянський сход.